

ДОБРОЧИННІСТЬ У СФЕРІ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті представлено аналіз соціалізаційних можливостей доброчинності у сфері освіти різних категорій дітей в Україні у XIX – на початку XX століття. Проаналізовано вплив доброчинної підтримки на навчання та виховання дітей у приходських фундушевих училищах та в притулках, яка надавалася приватними особами, громадськими організаціями і комітетами, що діяли в Україні в XIX – на початку XX століття.

Проблема соціалізації дітей та молоді знаходиться в полі зору представників різних галузей знань – філософії, соціології, психології, педагогіки, – однак лише віднедавна стала предметом вивчення у соціально-історичних та історико-педагогічних дослідженнях (Л.Д. Березівська, Л.П. Вовк, І.А. Добрянський, Л.М. Єршова, А.В. Нарядько, Н.С. Побірченко, С.І. Поляруш, В.В. Постолатій та ін.) [1-6]. Загалом же поєднання двох заявлених у темі статті категорій – доброчинності у сфері освіти та соціалізації особистості – є досить нетиповим для соціально-педагогічних та історико-педагогічної науки.

Метою статті є визначення соціалізаційних можливостей доброчинності у сфері освіти України XIX – початку XX століття для різних категорій дітей та молоді.

Соціалізація – неперервний і багатогранний процес, що триває протягом всього життя людини. Однак найбільш інтенсивно він протікає у дитинстві й юності, коли закладаються всі базові орієнтації, встановлюються головні соціальні норми й взаємини, формується мотивація соціальної поведінки.

Соціалізація особистості здійснюється за допомогою широкого набору засобів, специфічних для того чи іншого суспільства на певному етапі його розвитку; характерних для соціального прошарку, віку. До них відносяться, окрім іншого, оточуючі продукти матеріальної культури; елементи духовної культури; стиль і зміст спілкування; методи заохочення і покарання у сім'ї, групах ровесників, виховних та інших соціалізуючих організаціях; послідовне залучення до численних типів та видів стосунків у головних сферах життєдіяльності – спілкуванні, грі, пізнанні, предметно-практичній та духовно-практичній діяльності, спорті, а також – у сімейній, професійній, суспільній, релігійній сферах [7].

Кожне суспільство, держава, соціальна група виробляє у своїй історії певний набір позитивних і негативних, формальних і неформальних санкцій – засобів навіювання, переконання, приписів та заборон, засобів спонукання і тиску, аж до застосування фізичного насилля, засобів вираження визнання, відзнаки, нагород, що безпосередньо впливають на соціалізацію дітей.

За допомогою цих засобів та заходів поведінка особистості і цілої групи людей приводиться до відповідності з прийнятими у даній культурі зразками, нормами, цінностями. Процес соціалізації дитини, її формування й розвитку, становлення як особистості відбувається у взаємозв'язку з оточуючим середовищем, яке впливає на процес засобом найрізноманітніших соціальних чинників.

Розрізняють макро-, мезо- та мікро чинники соціалізації особистості. На соціалізацію людини впливають світові, планетарні процеси – екологічні, демографічні, економічні, соціально-політичні, а також країна, суспільство, держава в цілому, які розглядаються як макрочинники соціалізації. До мезофакторів відносять формування етнічних установок; вплив регіональних умов, у яких живе й розвивається дитина; тип поселення; засоби масової комунікації. До мікрофакторів відносять сім'ю, освітні установи, групи ровесників і багато іншого, що складає найближчий простір та соціальне оточення, де знаходиться дитина. Це найближче середовище, у якому проходить розвиток дитини, називають мікросоціумом.

Характеризуючи доброчинність як соціалізаційний чинник, мусимо зауважити, що його, безперечно, не можна прирівнювати до вказаних загальних чинників соціалізації, які ми назвемо *чинниками першого порядку*. Створюючи, таким чином, систему соціалізаційних чинників *другого порядку*, туди можна віднести більш віддалені, але не менш значущі чинники – наприклад, регіональне соціоекологічне середовище, оказіональне спілкування, мережу Інтернет тощо. Закономірність і заодно постійно вирішувана суперечність у відносинах чинників другого і першого порядку, на нашу думку, полягає у їх постійній взаємозмінності: так, наприклад, мережа Інтернет на якомусь етапі соціалізації дитини може стати домінуючим соціалізаційним чинником або ж призвести до формування соціально девіантного стану особистості. Те ж саме можна сказати й про доброчинність як чинник соціалізації: як свідчить історичний аналіз цього феномена, почасти саме доброчинність ставала вирішальним чинником соціалізації особистості, що прогнозував її життєдіяльність на майбутнє.

Виходячи з традицій доброчинності у сфері освіти України, ми виділяємо доброчинність як чинник другого порядку соціалізації дітей та молоді, який знаходиться на мезорівні у системі чинників соціалізації: етносу, конфесійної належності, засобів масової інформації, регіону проживання дитини тощо.

Загалом процес соціалізації особистості можна умовно поділити на чотири складові, які безпосередньо можуть бути пов'язані з доброчинністю у сфері освіти, як це представлено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Взаємозв'язок традиційних складових соціалізації особистості дитини та доброчинної підтримки її соціалізації в історії освіти України (XIX – початок XX століття)

Складові соціалізації особистості	Можливості доброчинної підтримки процесу соціалізації
Стихійна соціалізація особистості під впливом об'єктивних умов життя в суспільстві	Наявність механізмів доброчинної підтримки у відповідному навчальному закладі, який відвідує дитина (доброчинні стипендії, стихійні разові пожертви, діяльнісна доброчинність тощо) [8]
Відносно спрямована соціалізація під впливом застосованих державою певних економічних, законодавчих, організаційних засобів	Розвиток нормативно-правової підтримки доброчинності у сфері освіти XIX – початку XX століття, що сприяв створенню системи доброчинної підтримки дітей та їх соціалізації під час навчання [9]
Відносно соціально контрольована соціалізація – планомірне створення правових, організаційних, матеріальних і духовних умов для розвитку особистості	Створення громадських організацій доброчинного характеру в XIX – початку XX століття в Україні: доброчинних фондів, товариств допомоги незаможним учням, жіночих доброчинних товариств допомоги дітям ув'язаних, спеціальних комітетів (напр., Комітет Великої Княжни Тетяни) тощо [10]
Більш чи менш свідомо самозміна людини, що має просоціальний, асоціальний чи антисоціальний вектор	Саморозвиток, самоосвіта й самовиховання особистості після закінчення навчання, що відбувалося з доброчинною підтримкою (наприклад, підтримка самостійної професійної діяльності випускників Кременецького ліцею – стипендіатів Яна Лернета) [11]

Загальновідомо, що результатом соціалізації особистості є її соціальна компетентність. Ми стверджуємо, що досягнення соціальної компетентності в дитячому та юнацькому віці (під час навчання в школі, гімназії, училищі, університеті) в Україні у XIX – на початку XX століття значною мірою залежало від можливостей соціальної підтримки системи освіти з боку державної, громадської та приватної доброчинності (як трьох головних рівнів доброчинності в Україні вказаного часу). При цьому на початку XIX століття сама наявність системи освіти (особливо початкової) прямо залежала від приватної доброчинності місцевих землевласників, які утримували школи власним коштом, виплачували заробітну плату вчителів, почасти створювали спеціальні стипендіальні фонди для кращих випускників початкової школи, щоб вони могли продовжити навчання у гімназії чи ліцеї. Такі початкові школи, які давали не просто освіту для місцевих дітей, але й, з огляду на нашу тему дослідження – можливість їх успішної соціалізації – називалися приходськими фундушевими училищами, згодом – народними училищами, парафіяльними школами. Як свідчить аналіз історичних джерел, у 1802-1803 рр. було закладено основи фундушового шкільництва в Україні. До цього школи існували за польською системою управління (на Правобережжі) або ж стихійно відкривалися з ініціативи місцевої громади (переважно на Лівобережжі) [12: 4].

У "Попередніх правилах народної освіти" (23 вересня 1803 р.) у статті 3 було зазначено, що кожен приход або два повинні мати своє приходське училище. Але для державного казначейства такі витрати були непосильними. Тому в статті 48 одразу було вказано, що єдиний шлях заснування таких народних училищ – приватні кошти місцевих мешканців, які вони бажали б пожертвувати на розвиток освіти [12: 4]. Цікавим є той факт, що для особливо здібних учнів, як правило, призначалися додаткові доброчинні кошти від засновника (фундатора) народного училища чи парафіяльної школи. Наприклад, у 1803 р. було зроблено "запис" (пожертву) Кунегунди Чацької на заснування Літовичської (Острозького повіту Волинської губернії) парафіяльної школи, де вона, крім іншого, вказувала: "Від кожної дитини, що вступатиме до приходського училища, сплачено буде одноразову вартість півкорця жита в касу училища і стільки само – по закінченню курсу. Неспроможність до оплати, одноголосно засвідчена приходським священиком і власником, звільняє від цього обов'язку" [12: 5]. Такий запис був, отже, соціально спрямованим – звільняв найбільш незаможних селян від оплати за навчання їхніх дітей у початковій школі. Далі у записі вказано таке: "Крім того, призначаю щорічно по триста злотих, які будуть сплачуватися вчителю по чвертях року наперед. Для заохочення ж до науки призначаю щорічно по 18 злотих тому учневі, який буде вирізнятися поведінкою й успіхами. Під час річних іспитів дівчата, які займаються прядінням, принесуть їй і та, чие прядиво буде визнано найтоншим, отримає 18 злотих. Ця нагорода буде надана в присутності учнів обох статей" [12: 5]. Таким чином, фундаторка передбачила і доброчинну підтримку найбільш здібних учнів, і стимулювання рукодільних успіхів місцевих дівчат. Така доброчинна підтримка, на нашу думку, ставала знаряддям соціалізації для місцевих дітей шкільного віку.

У гімназіях найбільш поширеною формою доброчинної підтримки соціалізації дітей у другій половині XIX століття стали стипендіальні фонди, а для дітей безпритульних і дітей, чиї батьки відбували покарання у в'язницях – доброчинні громадські організації, зокрема жіночі.

Притулки того часу не надавали, звичайно, необхідного рівня соціального досвіду дітям, що були позбавлені необхідного виховання у середовищі своєї родини. Однак у таких закладах їм забезпечувалися харчування, догляд і елементарне навчання. Крім того, в притулку можна було отримати початкові навички якоїсь професії, що було суттєвим для подальшої соціалізації дитини. Приходські притулки другої половини XIX – початку XX століття в Україні можна умовно поділити на стаціонарні та денні. Притулок у розумінні того часу був закладом утримання, а не соціального виховання чи, тим паче, навчання в режимі загальноосвітнього закладу.

При цьому він міг існувати у двох формах – "відкритої системи", коли дітей віддавали до селянських сімей, і "закритої системи", коли вони утримувалися власне в притулку [11].

Громадськість реально оцінювала соціалізаційні можливості притулків стосовно величини добродійних коштів, які в них вкладалися: "Для допомоги таким дітям до нинішнього часу влаштування притулків стоїть на першому плані, не дивлячись на те, що, здається, немає інших схожих виховних закладів, які б додавали стільки важких клопотів і так би засмучували добродійників. Якщо так можна висловитися, нині дитячі притулки складають найбільш хворобливе й вразливе місце добродійності", – писав часопис "Трудовая помощь" [13: 335].

Зауважимо одразу, що в другій половині XIX ст. вперше є сенс говорити про систему добродійної підтримки соціально незахищених груп дітей як чинника їх соціалізації. До цього часу, як правило, йшлося лише про догляд та опіку, або ж про елементи такої підтримки. Якщо ж ідеться про дітей, батьки яких знаходилися у місцях позбавлення волі, чи про неповнолітніх злочинців, то добродійність при цьому сприймалася як вирішальний чинник превентивної злочинності, а просвітництво, залучення дітей до школи – як засіб зниження рівня дитячої та підліткової кримінальності [14]. Ця "нова філантропія", на думку дослідника добродійної підтримки соціально незахищених категорій дітей кінця XIX століття С. Гогеля, ґрунтувалася на давніх засадах людяності і просвітництва. При цьому емоційний контекст добродійності (співстраждання, милосердя, співчуття, емпатія) трансформовувався почасти в прагматичний (осмислену боротьбу з нужденністю і бідністю як соціальним злом, а не проблемою окремої людини). Філантропія, спрямована на проблеми дітей, окреслювалася науковцем як найбільш далекоглядна і перспективна (за висловом американського філантропа А. Рандалла: "рятуйте дітей, і вам не доведеться займатися виправленням злочинців") [14: 269].

Практика російського судочинства XIX – початку XX століття призвела до того, що разом із засудженими батьками у в'язницях утримувалися їхні діти. Попереджаючи дитячу безпритульність, суспільство натомість нарощувало злочинність серед дітей та підлітків, які лише зрідка відвідували школу, роками не полишаючи в'язничних мурів. Рівень їхньої соціальної адаптованості до життя в суспільстві поза в'язницею залишався надзвичайно низьким. Така ситуація визнавалася представниками громадськості як "вирощування злочинців коштом держави, добродійність же – як інструмент виправлення шкоди, заподіяної суспільством своїм громадянам" [14: 267].

Таким чином, аналіз соціалізаційних проблем різних категорій дітей в Україні у XIX – на початку XX століття дає змогу стверджувати, що добродійність може бути представлена як чинник соціалізації особистості під час її навчання, а форми такої добродійної підтримки існували у вказаний час досить різні: фіндування початкових шкіл, призначення стипендій та винагород найкращим учням, заснування спеціальних добродійних фондів, громадських добродійних товариств тощо.

Подальша розробка проблеми розвитку добродійності у сфері освіти Україні у XIX – на початку XX століття полягає у порівняльній характеристиці соціалізаційних можливостей різних форм та методів добродійної діяльності у сфері освіти кінця XIX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К., 1997. – 178 с.
2. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадянська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX – початок XX століття). – Кіровоград, 1998. – 142 с.
3. Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині: Монографія. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.
4. Нарадько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2003. – 242 арк.
5. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у II половині XIX – на початку XX ст. – Кн. I. – К.: Науковий світ, 2000. – 308 с.
6. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775 – 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 17 с.
7. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: Курс лекцій. – Житомир: Вид-во ЖДПУ, 2002. – 260 с.
8. Сейко Н.А. Едукаційні фондуші у системі діяльності навчальних закладів на Волині у XIX столітті // Актуальні проблеми особистісно орієнтованого навчально-виховного процесу в системі безперервної освіти / Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. – Кременець, 2004. – С. 18-22.
9. Сборник сведений по общественной благотворительности в России. – Т. III. – Ч. 1. – СПб, 1884. – 377 с.
10. Сейко Н.А. Фондація княжни Тетяни як добродійна організація періоду першої світової війни // Вісник Житомирського педагогічного університету. – № 32. – 2003. – С. 164-168.
11. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти в Україні (XIX – початок XX століття): Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2006. – 447 с. – С. 228-232.
12. Приходские фондушеские училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания // Приложение к Циркуляру по управлению Киевским учебным округом за 1900 год. – 189 с.
13. Заволжская Ю. О причинах неуспешности воспитания в детских приютах // Трудовая помощь. – № 4. – 1909. – С. 333-338.
14. Гогель С. Удаление невинных детей из тюрем // Трудовая помощь. – № 9. – 1898. – С. 262-277.

Матеріал надійшов до редакції 02.02. 2008 р.

Сейко Н.А. Благотворительность в сфере образования как фактор социализации разных категорий детей в Украине (XIX – начало XX века).

В статье представлен анализ социализационных возможностей благотворительности в сфере образования различных категорий детей в Украине в XIX – начале XX века. Проанализировано влияние благотворительной поддержки обучения и воспитания детей в приходских фундушевых училищах и приютах, предоставляемой частными лицами, общественными организациями и комитетами, действовавшими в Украине в XIX – начале XX века.

Sejko N.A. Charity in the Sphere of Education as a Factor of Different Categories of Children Socialization in Ukraine (19th – the beginning of 20th century).

In article the analysis of charity socializing possibilities in the field of different categories of children education in Ukraine in the 19th – the beginning of 20th century is presented. The influence of charitable support of children teaching and education in the parish fundush schools and orphanages, given by the private individuals, by the public organizations and the committees, functioning in Ukraine in the 19th – the beginning of 20th century, is analysed.